

УДК: 811.161.1(575.2) (04)

ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗ КЕП МАДАНИЯТЫ

Исмаилова З. Мырзабаева Н. Д.
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
азыркы кыргыз тили бөлүмүнүн
илимий кызматкерлери

Аннотация: Макалада эгемендүүлүк жылдарындагы кеп маданиятынын айрым бир орчундуу маселелерине токтолобуз. Жалпы эле кыргыз кеп маданиятына анализ берүүгө аракет кылабыз. Айрым мамлекеттердин кеп маданиятынын өнүгүшү жана бүгүнкү күндөгү кыргыз кеп маданияты жаатындагы маселелер каралат.

Кеп маданияты бул сүйлөшүүнүн коммуникативдик сапаттарынын жыйындысын, системасын изилдөөчү илим. Сүйлөшүүнүн коммуникативдик сапаттарына: анын тууралыгы, тазалыгы, түшүнүктүүлүгү, образдуулугу, адептүүлүгү, орундуулугу, таасирдүүлүгү кирет. Кеп маданияты мына ушул маселелерди изилдейт. Кеп маданияты адамдардын сүйлөшүү маданиятын жана алардын жалпы эле маданиятын, адеп-ахлагын, ички жан дүйнөсүн өнүктүрүү максатын көздөйт

Аннотация: В статье рассматриваем некоторые проблемы кыргызской культуры речи в годы независимости. Мы также стараемся дать анализ состояние культуры речи народа Кыргызстана. Рассматриваем вопросы развития культуры речи разных стран и развития кыргызской культуры речи на сегодня.

Речевая культура - это наука, изучающая установку, систему коммуникативных качеств речи. Коммуникативные качества разговора включают: точность, ясность, понятность, образность, порядочность, уместность, эффективность. Эти вопросы изучает культура речи. Речевая культура направлена на развитие культуры общения и общей культуры, нравственности и внутреннего мира людей.

Annotation: In the article we will touch upon some important issues of the kyrgyz speech culture in the years of independence. We will also try to analyze the state of the kyrgyz spoken culture as a whole. Issues of the development of the speech culture of individual states and issues in the field of kyrgyz speech culture are considered.

Speech culture is a science that studies attitude, a system of communicative qualities of speech. The communicative qualities of a conversation include: accuracy, clarity, comprehensibility, imagery, decency, relevance, efficiency. These questions are studied by the culture of speech. Speech culture is aimed at developing a culture of communication and general culture, morality and the inner world of people.

Түйүндүү сөздөр: кептин коммуникативдик сапаты, кептин коммуникативдик максаттуулугу, кеп маданияты, сөз маданияты, тил маданияты, кептин тууралыгы, кеп байлыгы, кеп тактыгы, кеп адептүүлүгү, кептин тазалыгы.

Ключевые слова: коммуникативное качество речи, коммуникативная целеустремленность речи, культура речи, языковая культура, правильность речи, насыщенность речи, правильность речи, нравственность речи, чистота речи.

Key words: communicative quality of speech, communicative purposefulness of speech, speech culture, speech culture, language culture, accuracy of speech, richness of speech, accuracy of speech, etiquette of speech, purity of speech.

Кеп маданияты - адамдардын ортосунда пикир алмашууну канааттандыруу үчүн тилди колдонуунун эрежелери, өбөлгө - принциптери жөнүндөгү, б.а.тигил же бул доордо

жашаган коомдун кебинин ал-акыбалын изилдеген филологиялык илимдин бир бөлүгү.(1:1)

Кеп тилдин жаралып-калыптанышын шарттайт жана өзү ошол тил аркылуу жашайт. Тил бир эле учурда кептин туундусу жана кеп казына-кенчи, кампасы. «Тил –кепте жаралып, кеп аркылуу жашаган жана кеп сыноосунан өткөн каражаттардын системасы» .(1:1)

Кептин коммуникативдик сапаты - сүйлөгөн сөзүбүздүн, жазган жазуубуздун тууралыгы, тактыгы, тазалыгы, байлыгы жагдайы болсо, ал эми **коммуникативдик максаттуулугу** дегенде кеп-сөзүбүздүн конкреттүү жагдай-шарт, кырдаал-чөйрөнүн талабына ылайыктуулугу болуп саналат (4:1).

Эгемендүүлүк жылдарында кеп маданиятына тиешелүү «тил маданияты», «сөз маданияты» деген терминдик атоолор менен берилип жүрөт. Бирок, булар бир гана түшүнүктү билдирет.Кептешүү-сүйлөшүүнүн жогорку маданияттуулугу адамдын жалпы маданиятынын бир бөлүгү, бир формасы катары анын жан дүйнө байлыгынын, руханий маданиятынын, жалпы маалыматтуулугунун (кругозор) жогорку деңгээлине жараша болот.

Кеп-сөздүн тууралыгы жалпы коомчулук үчүн бирдей мүнөзгө ээ болгон адабий тилдин калыптанган үлгүлөрүн, жазылуу нормаларын бузбай толук сактоо менен фонетикалык, лексикалык, грамматикалык формаларды туура колдонуу аркылуу ой-пикирди билдирүү, туура маалымат берүү болуп саналат да, кеп маданиятынын биринчи баскычы катары каралат. Ал эми **кеп байлыгы** жөнүндө айтканда тилдин жалпы байлыгы менен эле бирге, тигил же бул жеке адамдын активдүү лексикасы, сөздүк кору жөнүндө билебиз. Тилдин коммуникативдик сапатына, маданияттуулугуна тиешелүү орчундуу маселелердин бири – кеп тазалыгы болуп эсептелет. Мында негизинен, анын эки аспектисин эске алууга тийишпиз:

1. Четтен тилден кирип ,өздөштүрүлгөн сөздөрдү колдоно билүү;
2. Жалпы элдик тилибиздеги эле төл сөздөрдү туура колдонуп, туура айкаштыра билүү, жалпы элдик тилдин байлыгын пайдалана билүү(6: 35)

Тил – пикир алмашуунун куралы катары адамдын ой-пикирин бири-бирине жеткизүү менен гана чектелбейт, алардын ортосундагы ымаланы, алаканы, бири-бирине карата ички сезимдерин да билдирет. Этикет, адеп сөздөрүнүн жеке мааниси «сылыктык», «сыпайкерчилик», «элпектик»,- деген өңдүү сөздөр аркылуу аныкталат да, адамдагы жакшы сапаты билгизет(6: 23).

Демек, кеп адебинин өзүнө гана мүнөздүү бир катар өзгөчөлүктөрү, адамдардын«улуу-кичүү-тең» схемасы дагы өз ара карым-катыш, байланыш, ымала-мамиле, жүрүм-турум этикасынын жалпы нормалары, эрежелери аркылуу тескелип, белгилүү бир жагдай-шарт, кырдаалга жараша колдонулуучу туруктуу каражат-элементтери бар экендиги байкалат (3:2).

Жашоо-турмушубуздагы күн сайын айтылып жүргөн амандашуу -саламдашуу, ал-жай сурашуу, кайрылуу, улууга урмат, кичүүгө ызат, теңтушка сыпайычылык көрсөтүү, ыраазычылык билдирүү, кечирим суроо, куттуктоо, көңүл жубатуу, баш тартуу, каалоо айтуу, ж.б.у.с. учурлар кеп адебинин негизги маселеси катары белгиленет. Демек, «жылуу сүйлөп, жыланды ийинден чыгарган» сымал, кеп-сөз адабенин тилдик каражат-элементтерин белгилүү шарт, кырдаалга жараша өз ыгы, ылайыгы менен колдоно билүү аркылуу каалаган адам менен каалагандай мамилелешип, каалагандай баарлашуу, тил табышуу мүмкүнчүлүгүнө жетишүүгө болот (3: 3).

Мамлекеттик тил өлкөнүн расмий турмушунан, б.а. мамлекеттик бийик деңгээлдеги иш чаралардан четтетилип калса, анда ал күнүмдүк турмуш-тирчиликтин гана тили катары гана жашап, өзүнүн жалпы улуттук милдетин жоготот. Андыктан,тилди өнүктүрүүнүн чоң системасын түзүшүбүз зарыл. Тилди жогорку деңгээлге көтөрүүгө өзүнчө бир мамлекеттик саясатты, тилдик маданиятты, системаны түптөө кажет.

Улуттук тилибиз - эчен кылымдар бою ата-бабаларыбыздан бизге жетип келген улуу дөөлөт. Бирок, учурда мактана турган эч нерсе жок. Окумуштуу

Ү. Култаева өзүнүн журналисттерге берген маалыматында мындай дейт: «Айрым учурларда мен депутаттардын айткан сөздөрүн кагазга түшүрүп турам. Кыргыз тилинин сүйлөө маданияты, сүйлөм куруу структурасы деген бар. Депутаттардын сөздөрүндө эрежелердин көбү жок, орусча-кыргызча аралаштырып сүйлөгөндөр же кимдир бирөөгө опурулуп сүйлөгөн учурлары көп эле болот. Бул эмнени көрсөтүп турат? Жогорку даражадагы кызматтарга татыктуу адамдардын тандалбагандыгынын далили десек болот. (5:1).

Мындан улам эмне дейбиз, кыргыздын дүйнө таанымынан алып караганда адамдын наркы анын сүйлөгөн сөзүнөн билинет. Эгер анын сөзү туура эмес болсо, анын жан дүйнөсүндө, аң-сезиминде да туура эмес ойлор бар деген жыйынтык чыгарсак болот. Биз азыр социалдык тармактар аркылуу ар кандай маалыматтардан тилдик бузулууларды кеп-сөздөрдөгү одоно кемчиликтерди угуп же окуп, даана, ачык күбө болуп жатабыз. Көрүп алып ар кимибиз өз жыйынтыгыбызды чыгаруудабыз. Илгертен бери эле кыргызда улуулардын алдында кандай сүйлөө керек, ата-эненин алдында өзүн кандай алып жүрүү керек, ким менен теңата сүйлөшүү керек - мунун баары бар эле. Жоро-жолдошун же ата-энең менен болгондо кандай сөздөрдү колдоноруң маанилүү болчу. Ал эми азыркы абал кандай деген суроо туулат...

Азыркы Кыргызстанда мамлекеттик кызматкерлерден баштап карапайым калктын сөз маданияты (сүйлөө жана жазуу маданияты) көңүл бөлө турган проблема. Ооба, олуттуу проблема. Келечекке таасир эте турган маанилүү маселе, андыктан дайыма, жоопкерчилик менен мамиле кылып, анын үстүндө иштөө учурдун талабы. Соңку мезгилде илимде бул функция бийликтин динамикалык жөндөмү деп атала баштады. Проблема качан пайда болгондо эмес, коомдогу процесстердин оң жагына өнүгүшүн өбөлгөлөө, коомдук баалуулуктарга жана калктын кызыкчылыктарына шайкеш аракеттенүүгө жөндөмдүү мамлекеттик бийлик гана элдин үмүтүн актайт деген аныктама эч ким талашпай турган аксиома(2:1)

Сабатсыз тил сапатсыз кызматты түзөт жана коомчулукка туура эмес түшүнүктү калыптандырат. Ошондуктан, мамлекеттин атынан элге кызмат көрсөтүп жаткан бийлик органдарынын өкүлдөрүнүн айткан-дегени, жазганы элге үлгү болуп, түшүнүктүү, сабаттуу жана адабий тилдин жол-жоболоруна шайкеш болгону абзел. Башка өлкөлөрдүн тил маселесине көз чаптырсак, мисалы, Улуу Британия парламентинин мамлекеттик башкаруу маселелери боюнча Атайы Комитетинин (The Public Administration select Comitte) Англия өкмөтүнүн чиновниктеринин сөз маданияты боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, отчетун парламентте талкуулашат. 2009-жылкы отчетто чиновниктердин сүйлөгөн жана жазган учурларда англис тилинин эрежелери айрым учурларда сакталбай жатканы белгиленип, министрлер кабинетине тиешелүү сунуштар берилген (2:1). Француздардын француз адабий тилинин тазалыгы үчүн аеосуз күрөшүн "франкотилдүү шовинизм" деп аташат. Адабий тилдин нормаларын бузган учурларда жазалоого чейинки мыйзамдар кабыл алынган жана иштейт. Португалияда ар жылы лингвисттер чогулуп, португал тилинин эрежелерин сактоо, аны өнүктүрүү маселелерин талкуулашат. Россияда чиновниктердин сүйлөө, жазуу жөндөмүн арттыруу мамлекеттик масштабдагы маанилүү маселе катары эсептелет. Көп өлкөлөрдө мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин сөз маданиятынын проблемаларын атайы изилдешет. Изилдөөлөргө ири илимий мекемелер жана университеттер кеңири тартылат. Мисалы ошол эле Россияда мамлекеттик чиновниктердин кеп маданиятын жакшыртуу боюнча ондогон диссертациялар корголуп, жүздөгөн монографиялар жазылып, окуу куралдары даярдалат. Россиянын президентине караштуу эл чарбасы жана мамлекеттик кызмат академиясында он жылдан бери милдеттүү түрдө "Орус тили жана сөз маданияты" предмети окутулат.

Бул тажрыйба калган жогорку окуу жайларына да жайылтылууда. Ошол академияда аталган предмет боюнча "Сөз маданияты жана азыркы орус тилинин нормалары", "Сүйлөө искусствосу", "Жазуу маданияты", "Баарлашуу маданияты", "Сөз этикети", Расмий жазуу документтеринин стилистикасы жана эрежелери", "Эл алдында сүйлөө өнөрү" сыяктуу курстар окутулат. Россия федералдык парламентинин депутаттары, анын аппаратынын кызматкерлери жана региондогу жергиликтүү парламенттердин депутаттары үчүн "Парламенттик сөз маданиятынын өзгөчөлүгү", "Сүйлөө маданияты" сыяктуу атайы курстар окутулат. Ал эми Англияда ар бир чиновниктин дайым окуган жанжолдош китеби - бул англис тилинин эреже-нускамасы (The Complete Plain Words). Бир эле эмес, бир нече мамлекет биригип алып сүйлөө, жазуу маданиятын жакшыртууга белсенип киришкен учурлар бар. Россиянын президентине караштуу эл чарбасы жана мамлекеттик кызмат академиясында он жылдан бери милдеттүү түрдө "Орус тили жана сөз маданияты" предмети окутулат. Бул тажрыйба калган жогорку окуу жайларына да жайылтылууда. Ошол академияда аталган предмет боюнча "Сөз маданияты жана азыркы орус тилинин нормалары", "Сүйлөө искусствосу". "Жазуу маданияты" "Баарлашуу маданияты", "Сөз этикети", Расмий жазуу документтеринин стилистикасы жана эрежелери", "Эл алдында сүйлөө өнөрү" сыяктуу курстар окутулат. Россия федералдык парламентинин депутаттары, анын аппаратынын кызматкерлери жана региондогу жергиликтүү парламенттердин депутаттары үчүн "Парламенттик сөз маданиятынын өзгөчөлүгү", "Сүйлөө маданияты" сыяктуу атайы курстар окутулат. Ал эми Англияда ар бир чиновниктин дайым окуган жан жолдош китеби - бул англис тилинин эреже-нускамасы (The Complete Plain Words). Бир эле эмес, бир нече мамлекет биригип алып сүйлөө, жазуу маданиятын жакшыртууга белсенип киришкен учурлар бар (2:1).

Ошентип, сөз маданияты жалаң гана менталдык маселе эмес, саясий маселе. Сөз энергетикалык касиетке ээ болгондуктан, сенек, же супсак тил жагымсыз, жугумсуз келип, уккан же окуган элде тигил же бул окуя, чечим тууралуу мамлекеттик легитимдүү органдын көз карашын туура эмес баалоого түрткү болот. Кандай жакшы идея болбосун, эгер ал түшүнүксүз болсо, тескери кабыл алынат, демек четке кагылат. Ошондуктан, элдин туура кабылдоосу мамлекеттик бийликке жана ал жүргүзгөн саясатка жараша болот. Ар кандай реформанын ийгилиги элдин ишенимине жараша болоору талашсыз. Азыр Кыргызстанды 2040-жылга чейинки өнүктүрүүнүн "Таза коом, жаңы долбоор" стратегиясынын долбоору коом тарабынан талкууланууда. Жаңы идеялар, келечектүү ойлор камтылган жакшы стратегия болгону менен текстке көз чаптырсак, айрым учурларда актуалдуу нерселер кооз, мода терминдердин көшөгөсүндө калып, кээ бир ойлор түшүнүксүз жазылган(2:1)

Тактап айтканда, коомдун сөз маданияты улуттук тилге карата мамилеге жараша болот жана коомдун жалпы маданий деңгээлин чагылдырат, анткени сөз маданияты - коомдун күзгүсү. Ал эми улуттук тил улуттун, социумдун өнүгүү деңгээлин аныктоочу факторлордун бири. Дал ошондуктан көп өлкөлөрдө сөз маданиятын өнүктүрүүгө, анын ичинде мамлекеттик кызматкерлердин, саясатчылардын сүйлөө, баарлашуу, жазуу маданиятын жакшыртуу менен алектенишет.

Учкай анализ көрсөткөндөй чиновниктердин, саясатчылардын сөз маданиятынын проблемаларынын ичинен эң орчундуусу – бул чиновниктердин сөз байлыгы жана алардын сабаттуулугу. Сөз маданиятын өнүктүрө турган, жумурай журтка үлгү боло турган коомдук -саясий маанилүү мейкиндиктерде таасирдүү кызмат адамдарынын билим деңгээли, алардын сөз байлыгы канааттандырылгы эмес, ал тургай кабатырлантат. Бул менталдык проблема (2:1).

Ошентип, бүгүн сөзү тамшандырган, кеби кулактын кычуусун кандырган, жазганы мыкты, тексти үлгү боло тургандар арабызда суюлса суюлганы менен арбыган жок. Сөз маданиятынын деңгээлин аныктаган катмар болгон - жазуучулар, окумуштуулар, жогорку

кызматкерлер, демократиянын шары менен коомду өргө жетелебей, маргиналдашкан чөйрөнүн төмөнкү денгээлине түшө баштадык. Көпчүлүк чиновниктердин оозунан келегей сөздөр чыгып, калеминен шаблон, примитив же түшүнүксүз тексттер жаралып, элге тартууланууда жана сиңүүдө. Тилдин эрежелери, адабий тилдин жол-жоболору, сөз маданиятын сактоо жана байытуу зарылдыгы анахронизм катары эсептелине баштады. Сүйлөө, жазуу маданияты жалаң филологдорго гана керек, "ургаалдуу өнүгүп бараткан заманда" коомго такыр пайдасы жок ашык жүк сымал эски журтта калчудай болуп турган кези (2:1).

Жалпысынан алганда сөз маданияты мамлекеттик кызматкерлердин сүйлөө, жазуу маданиятын көтөрүү проблемасы проблема катары анализденип, аны чечүүнүн жолдорун издөөбүз зарыл экендиги талашсыз.

Мамлекеттик кызматкерлердин тилге болгон мамилеси – анын элге болгон мамилеси экенин билгизет. Бул маселени чечүүгө эрте киришпесек, азыркы сабатсыз, интернет булактарындагы берилген келегей тил б.а. , эртең адабий нормага айланып, бурмаланган тил нагыз тил экен деп кабыл алган бүтүндөй муун пайда болушу толук ыктымал. Андан кийин оюна келгенди сүйлөгөн жана жазган, ушундай боло берет экен деген катмар кантет, тил кантет? Албетте, сабатсыздардын саны өсөт, тил жакырланат. Буркан-шаркан түшүп, устаранын мизинде оодарылган глобал заманда ким оңдойт да, кимди оңдойт. Кайсы маданиятты, кимдин маданиятын кайсы баалуулуктарга карап жакшыртабыз. Мына ушулар бизди түйшөлтүүгө тийиш. Мамлекеттик кызматкерлердин сөз маданияты ой калчай турган, акыл таап, айла кылып чече турган маселе.

Колдонулган адабияттар:

1. Головин Б. Н. Основы культуры речи. Издание 2.- М; высш. Шк., 1986. - 32
2. Интернет булактары; www.ky.wikipedia.org; www.arch.kyrlibnet.kg
3. Исиралиева А. М. Кыргыз кеп маданияты. Бишкек, 2007.
4. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. Б, 2015. – 25
5. Култаева Ү. Кыргызча сүйлөгөндү үйрөнөбүз . Спутник kg
6. Мусаев С . Ж. Кеп маданияты жана тилдик норма. Бишкек, 2001. 81- б.